

ТРАНСПОЗИЦІЯ І ВАЛЕНТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
ВІДПРИСЛІВНИКОВИХ ДІЄСЛІВНИХ АНАЛІТИЧНИХ
СИНТАКСИЧНИХ ТРАНСПОЗИТИВ
(НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ ПОЕТІВ ПРАЗЬКОЇ ШКОЛИ)

Ірина Мельник

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (Україна)

Резюме. У статті з'ясовано особливості переходу прислівників у формально-синтаксичну позицію дієслів, розкрито транспозиційний характер валентності відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних дериватів, визначено кількісний та якісний склад зумовлених валентним потенціалом прислівникових предикатів залежних компонентів у семантико-синтаксичній структурі речення, виявлено ступінь їхньої необхідності, а також окреслено лексичне та морфологічне наповнення. Виклад матеріалу побудовано відповідно до принципів функційно-категорійної граматики української мови. Теоретичні положення послідовно підтверджено широким фактичним матеріалом, дібраним методом наскрізного виписування з текстів творів поетів Празької школи.

Ключові слова: транспозиція, валентність, предикат, облігаторний актант, факультативний актант

Поглиблене вивчення валентності в українській мовознавчій науці пов'язують із функційно-категорійним, або функційним морфолого-синтаксичним, напрямом. Саме застосування функційно-категорійного підходу до аналізу цієї багаторівневої категорійної одиниці дає змогу пов'язати її функціонування з трьома мовними рівнями – лексико-семантичним, синтаксичним та морфологічним, враховує її багатоярусну організацію і зумовлює тлумачення як міжрівневої граматичної категорії¹ або міжрівневої опосередковано морфологічної категорії². Визначення валентності як уміщеної в лексичному значенні слова синтаксичної потенції, тобто здатності приєднувати до себе інше категорійно цілком визначене повнозначне слово, що може бути реалізованим у реченні облігаторно або факультативно³, зумовило появу термінів «семантико-синтаксична валентність», «формально-синтаксична валентність», які вперше в українському мово-

¹ І. Вихованець, К. Городенська, *Теоретична морфологія української мови: Академічна граMATика української мови*, Київ 2004, с. 269.

² А. Загнітко, *Позиційна модель речення і валентність дієслова*, „Мовознавство” № 2–3, Київ 1994, с. 49.

³ С. Кацнельсон, *К понятію типів валентности*, „Вопросы языкознания” № 3, 1987, с. 20.

знавстві цілісно схарактеризував І.Р. Вихованець⁴. У лінгвоукраїністиці останніх двох десятиріч з'явилася низка досліджень, присвячених проблемі валентності, що пов'язані з іменами К.Г. Городенської, А.П. Загнітка, Н.М. Костусяк, Т.Є. Масицької, О.Г. Межова, М.В. Мірченка, В.М. Ожогана, І.А. Пасічник та ін. Праці цих учених ілюструють пошук нових теоретичних ідей, що є продуктивними для окреслення дефініції зазначеної складної категорійної одиниці. Значні напрацювання в цій галузі засвідчують, що науковці передовсім зосереджують головну увагу на вербоцентричному характері реченнєвої структури, оскільки саме дієслово вважають головним носієм валентності. Щоправда, дослідники також наголошують на валентних властивостях інших лексико-граматичних класів слів, зокрема прикметників, іменників, прислівників та числівників, що зумовлені дієсловом. За такої умови йдеться про транспозиційний характер дієслівної валентності, зумовлений переміщенням інших частин мови в предикативну позицію, яка є первинною для дієслова і вторинною для всіх інших її носіїв.

Найменш продуктивною серед зазначених різновидів дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції є відприслівниковий її різновид, що звичайно пов'язано з абсолютною частиномовною периферійністю прислівника, зокрема втратою ним морфологічних категорій вихідних частин мови – іменника, прикметника і дієслова⁵. Синтаксичний перехід прислівників у позицію дієслова зумовлений аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *бути* або іншими морфемами-напівзв'язками, що позбавлені повного семантичного навантаження і функціонують у структурі речення як прості транслятиви⁶, надаючи предикативно вжитим дериватам необхідних дієслівних граматичних значень, насамперед часу та способу тощо.

Характерно, що в лінгвоукраїністиці усталилося два погляди на особливості переходу прислівників у формально-синтаксичну позицію дієслова – широкий і вузький. Відповідно до широкого погляду в присудковій позиції виявляють здатність перебувати будь-які семантичні групи прислівників⁷. Вузьке розуміння цього питання пов'язують із обмеженим уживанням прислівників у формально-синтаксичній позиції дієслів, що звичайно зумовлено їхньою граматичною та семантичною специфікою⁸. Такий підхід дозволяє по-новому репрезентувати механізм переходу прислівників у синтаксичну сферу дієслів, повніше розкрити

⁴ І. Вихованець, *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988, с. 107–115.

⁵ Там само.

⁶ Л. Теньєр, *Основи структурного синтаксиса*, Москва 1988, с. 413.

⁷ І. Вихованець, К. Городенська, В. Русанівський, *Семантико-синтаксична структура речення*, Київ 1983, с. 203.

⁸ К. Городенська, *Семантичні групи прислівників у синтаксичній сфері дієслова*, „Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова”, вип. 10, Київ 2008, с. 110–114.

транспозиційний характер категорії валентності, а тому в нашому дослідженні він узятий за основу. Як відомо, вузький підхід, застосований у з'ясуванні проблеми відприслівникової вербалізації, має опертям семантико-синтаксичну валентність предиката, відповідно до якої обставинні прислівники як виразники власне-обставинних відношень, функціонування яких побудоване за зразком підрядних детермінантних частин складно-підрядного речення⁹, не зазнають дієслівної синтаксичної транспозиції. За такого тлумачення у формально-синтаксичну позицію дієслова ширше проникають означальні прислівники з первинною синтаксичною функцією прислівного, переважно придієслівного, некерованого другорядного члена речення¹⁰. Проте і перехід зазначеного семантико-синтаксичного розряду прислівників обмежений лексично. Як відомо, формально-синтаксичну позицію присудка заступають переважно якісно-означальні прислівники з оцінним значенням і співвідносні з ними компаративи та суперлативи. У сфері дієслова обмежено перебувають означальні просторові прислівники, а також співвідносні з ними компаративи та суперлативи, що передовсім зумовлено семантичним зв'язком просторових прислівників із локативними предикатами, у валентній рамці яких ті перебувають¹¹. Прислівники модальної семантики та співвідносні з ними компаративи та суперлативи зафіксовані в присудковій позиції як первинній формально-синтаксичній позиції, що виокремлює їх на тлі інших семантико-синтаксичних розрядів прислівників і синтаксично зближує з дієсловами. Характерно, що частина прислівників та співвідносних із ними ступеньованих форм спеціалізовані також на вживанні в позиції співвідносного з присудком головного члена односкладного речення. Дієслівну формально-синтаксичну спеціалізацію зазначених слів доповнює семантика стану, що зближує їх із семантичним підкласом власне-дієслів на позначення стану, та дієслівні морфологічні категорії, насамперед часу, способу та валентності, що репрезентовані аналітично, за допомогою аналітичної синтаксичної морфем-зв'язки *бути* або інших морфем-напівзв'язок¹². Отже, семантична неоднорідність прислівника, зумовлена його похідністю від інших частиномовних класів слів, регулює можливість/неможливість уживання цього частиномовного класу слів у позиції присудка й визначає його валентні спроможності у структурі речення.

Відприслівникову дієслівну аналітичну синтаксичну транспозицію репрезентують відприслівникові аналітичні синтаксичні транспозити та

⁹ І. Вихованець, *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988, с. 187.

¹⁰ І. Вихованець, К. Городенська, *Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови*, Київ 2004, с. 299.

¹¹ К. Городенська, *Синтаксичні позиції ступеньованих прислівників з первинною локативною семантикою*, „Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова”, вип. 2, Київ, 2006, с. 9.

¹² І. Вихованець, *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988, с. 120.

відприслівникові аналітичні напівморфологізовані синтаксичні транспозити, що в семантико-синтаксичній структурі речення заступають позицію предикатного компонента, валентність якого зумовлює його здатність сполучатися з іншими (переважно неознаковими) компонентами, мати певну кількість відкритих місць, які можуть або повинні заповнювати одиниці відповідної семантичної природи¹³. У такий спосіб предикат функціонує як організувальний центр семантичної реченнєвої структури, що регулює кількісний склад залежних актантних позицій та визначає їхню семантико-синтаксичну природу.

Врахувавши те, що сутність відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів відбивають різні за семантико-граматичним наповненням класи слів – прислівники модальної семантики, якісно-означальні прислівники з оцінним значенням, означальні просторові прислівники, а також їхні компаративи й суперлативи, предикатні компоненти ми відповідно диференціювали на дві групи: прислівникові предикати якості, прислівникові предикати якості-відношення. За валентним потенціалом предикатні одиниці, що належать до зазначених груп, відрізняються між собою. Прислівникові предикати якості здебільшого належать до двовалентних предикатних одиниць із характерною лівобічною валентністю. Це звичайно предикати якісно-оцінної семантики, що відкривають тільки одну облігаторну лівобічну семантико-синтаксичну позицію, яку заповнює актант у функції суб'єкта, наприклад: *...все так одвічно-просто* (1, с. 34); *Все ... чудесно...* (1, с. 391); *Все ясно...* (1, с. 363); *Все – гаразд* (1, с. 323); *Тяжко це й незвично* (1, с. 487). Здатність до двовалентності переважно виявлять прислівникові предикати модальної семантики, що прогнозують два облігаторні актанти у семантико-синтаксичних позиціях суб'єкта та об'єкта, наприклад: *Свячений ніж – оце нам треба* (1, с. 123); *То треба [нам. – І.М.] знать* (1, с. 394).

Двовалентними за певних контекстних умов є також прислівникові предикати якісно-оцінної семантики, що мають потенції до поєднання з одним облігаторним суб'єктом та одним факультативним об'єктом компонентами, наприклад: – *Не любо жить мені у Києві...* (1, с. 109); *Нам любо жити в Переяславі* (2, с. 88); [Людям. – І.М.] *... ночувати було небезпечно* (3, с. 6); [Йому. – І.М.] *страшно жити минулим...* (1, с. 77). Характерно, що двовалентні відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити з модальною семантикою в аналізованих текстах трапляються зрідка. На противагу їм, більш поширеними є реченнєві конструкції з двовалентними відприслівниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами якісно-оцінної семантики. Зону лівобічної валентності зазначених предикатних одиниць найчастіше засту-

¹³ М. Степанова, Г. Хельбиг, *Части речи и проблема валентности в современном немецком языке*, Москва 1978, с. 157.

пають назви істот, переважно осіб, морфологічно експліковані давальним або родовим прийменниковим відмінками, а правобічна валентність відповідно закріплена за інфінітивом або вказівними чи узагальнювальними займенниковими іменниками в називному відмінкові.

До двовалентних також належать прислівникові предикати якості-відношення. Зазначені предикатні компоненти, крім актантів у семантико-синтаксичних функціях суб'єкта й об'єкта, вимагають компонента у формі інфінітива. Останній слугує ускладнювальним елементом семантико-синтаксичної структури неелементарного речення: *Мені відпочивати було краще за інших*. Такі реченнєві конструкції в аналізованих творах не зафіксовані.

Специфіку відприслівникових дієслівних аналітичних напівморфологізованих синтаксичних транспозитів відбивають слова категорії стану, а також співвідносні з ними компаративи та суперлативи. Зазначені похідні утворення в семантико-синтаксичній структурі речення заступають відповідно центральні позиції предикатів стану і предикатів стану-відношення. Предикати стану переважно позначають стан людини або докільля і за своїми значеннєвими особливостями належать до відповідного семантичного підкласу дієслів. Більшість предикатів на позначення фізичного, фізіологічного, емоційно-психічного стану людини належить до одновалентних одиниць. Це означає, що валентний потенціал аналізованих предикатів обмежено лише зоною їхньої лівобічної валентності, яку заповнює актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта. Останній указує на істот, звичайно осіб, що є пасивними носіями ознаки та експліковані давальним відмінком, наприклад: [Нам. – І.М.] *страшно було* (1, с. 413); *...і – гірко мені, і гарно* (1, с. 461). Такі й подібні односкладні реченнєві конструкції репрезентують два різновиди транспозиції синтаксем. «З одного боку, прислівник як синтаксичний дериват виступає вторинним мовним репрезентантом предиката із семантикою стану, а отже, засвідчує похідність предикативної синтаксеми. З іншого боку, подвійна семантико-граматична єдність властива й суб'єктному компонентові в давальному відмінкові, який унаслідок синтаксичної (функційної) транспозиції набуває семантики суб'єкта стану й водночас зберігає первинне для нього значення адресатності»¹⁴. Зазначений тип односкладних реченнєвих структур варто вважати трансформами двоскладних речень, пор.: ...[вам. – І.М.] *потрібно інших слів* (1, с. 256) ← *Ви потребуєте інших слів*; ...[нам. – І.М.] *буде чути чвал...* (1, с. 397) ← *Ми будемо чути чвал*.

Одновалентними також варто визнати предикати, які виражають стан докільля або дають йому оцінку. Специфіка зазначених предикатів у тому,

¹⁴ Н. Костусяк, *Структура міжрівневих категорій сучасної української мови*, Луцьк 2012, с. 240.

що зумовлений їхньою валентністю актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта стану позначає все або дуже широке оточення, всю сукупність предметів у навколишньому середовищі, тому в структурі речення він має невербалізований вияв, а формально представлений лише предикат всеохопного стану. Це допомагає зосереджувати увагу на стані навколишнього середовища або стані людини, наприклад: *Було темно...* (3, с. 21); *...хай буде тихо* (1, с. 139); *Порожньо...* (1, с. 253); *Сонячно. Радісно. Тепло* (1, с. 267); *Так пустельно...* (1, с. 178).

В аналізованих реченневих конструкціях також трапляються предикати, які виявляють здатність до поєднання з лівобічним актантом, що являє собою складну семантико-синтаксичну єдність значень суб'єкта та локатива. Такий синкретичний компонент із суб'єктно-просторовим значенням найчастіше морфологічно експлікований місцевим відмінком, зрідка – знахідним або родовим прийменниковими відмінками, наприклад: *В сінях було душно* (3, с. 19); *В історичнім провулку пустинно* (1, с. 239); *Так порожньо і сіро вколо тебе* (1, с. 68); *Крізь вікна – чорно* (1, с. 244). Іноді локативно-суб'єктної семантики також можуть набувати морфологізовані прислівники, наприклад: *Так тихо тут* (1, с. 276); *...тепер вже не страшно* (1, с. 397).

Двовалентні предикати стану, крім лівобічної суб'єктної позиції, відкривають правобічну валентну позицію для об'єкта стану. Двовалентними передовсім є предикати, що виражають: 1) стан із модальним відтінком необхідності; 2) емоційно-психічний стан людини; 3) її інтелектуальний стан; 4) стан, пов'язаний із зоровим сприйняттям; 5) стан, який передає слухові сприйняття тощо, наприклад: *Білих квітів не треба* (1, с. 145); *Не треба бою, досить, досить!* (2, с. 23); *...царям не треба ні щастя нашого, ні зла* (2, с. 27); *Все ясно і шкода перечить...* (1, с. 363); *І чутно кобзу, й співи одаліски...* (2, с. 148); *[Нам. – І.М.] шкода часу і на найменші жести...* (1, с. 392); *І довго буде чутно чвал, і видно заграву криваву...* (1, с. 331). Як бачимо, лівобічну залежну позицію заступає суб'єкт на позначення істот, зокрема осіб, формальне вираження якого пов'язане з давальним відмінком. Проте мовленнєвий вияв цих предикатів виразно засвідчує: давальний відмінок суб'єкта не завжди формально представлений, тоді як знахідний або родовий об'єктні відмінки мають, безумовно, експліцитну репрезентацію.

До двовалентних звичайно належать предикати стану-відношення, що виявляють здатність до поєднання з лівобічним та правобічним залежними елементами. У зоні лівобічної валентності цих предикатів зафіксовані облігаторні прикомпаративні або присуперлативні суб'єкти стану-відношення. Правобічну валентну позицію заступають відповідно прикомпаративні чи присуперлативні об'єкти стану-відношення, що мають різний ступінь необхідності, який зумовлений семантичним наповненням аналі-

зованих предикатних одиниць. Прикомпаративні предикати стану-відношення реалізують свій валентний потенціал через облігаторні об'єктні компоненти, а присуперлативні – відповідно поєднуються з факультативними об'єктними елементами, причому імпліцитне вираження останніх зумовлює семантична достатність аналізованих предикатів, що мають стосунк не до обмеженої сукупності предметів, а до всіх можливих її носіїв, пор.: *Тепер мені легше [порівняно з іншими. – І.М.]* (3, с. 37) і *Найгірше було тим, що їх покинула вже мати* (3, с. 26).

Отже, прислівники набувають валентних властивостей унаслідок переміщення в первинну для дієслова предикативну позицію, що й зумовлює транспозиційний характер їхньої валентності. Мінімально валентний потенціал відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів обмежено одним лівобічним суб'єктним компонентом, тоді як максимальний валентний вияв не виходить за межі лівобічного суб'єктного та правобічного об'єктного залежних елементів.

ЛІТЕРАТУРА

- Вихованець І., Городенська К., Русанівський В., *Семантико-синтаксична структура речення*, Київ 1983, 219 с.
- Вихованець І., *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988, 256 с.
- Вихованець І., Городенська К., *Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови*, Київ 2004, 400 с.
- Загнітко А., *Позиційна модель речення і валентність дієслова*, „Мовознавство”, № 2–3, Київ 1994, с. 48–56.
- Городенська К., *Синтаксичні позиції ступеньованих прислівників з первинною локативною семантикою*, „Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова”, вип. 2, Київ 2006, с. 6–9.
- Городенська К., *Семантичні групи прислівників у синтаксичній сфері дієслова*, „Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова”, вип. 10, Київ 2008, с. 110–114.
- Кацнельсон С., *К поняттю типов валентности*, „Вопросы языкознания”, № 3, Москва 1987, с. 20–32.
- Костусяк Н., *Структура міжривневих категорій сучасної української мови*, Луцьк 2012, 450 с.
- Степанова М., Хельбиг Г., *Части речи и проблема валентности в современном немецком языке*, Москва 1978, с. 258.
- Теньер Л., *Основы структурного синтаксиса*, Москва 1988, 654 с.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Маланюк Є., 1992. *Поезії*, Львів, 686 с.
2. *Муза любові й боротьби: Українська поезія празької школи*, Київ 1995, 159 с.
3. Ольжич О., 1994. *Незнаному воякові*, Київ, 431 с.

TRANSPOSITION AND VALENCE POTENTIAL OF ADVERBIALIZED VERBAL
ANALYTICAL SYNTACTIC TRANSPOSITS
(BASED ON THE WORKS BY POETS OF THE „PRAGUE SCHOOL”)

Summary. The article deals with the peculiarities of the transition adverbs in formal syntactic position of verbs. The transpositional character of valency of the adverbialized verbal analytical syntactic derivatives is exposed. The quantitative and qualitative composition of dependent components in the semantic-syntactic structure of the sentence, which are caused by the valence potential of adverbial predicate, are defined. The degree of its necessity is detected, lexical and morphological content is outlined. The presentation of this material is constructed according to the principles of the functional-categorical grammar of Ukrainian language. The theoretical approaches are sequentially confirmed by the broad factual material, which was selected by continuous sampling of the works by poets of the „Prague school”.

Key words: transposition, valence, predicate, obligatory actant, optional actant